

Yapabilirlikler Yaklaşımı ve Değerli Yapabilirliklerin Tanımlanması Sorunsalı Yanlış Bilinç Mi, Yapısal Eşitsizlikler Mi?*

The Capability Approach and the Question of Specifying Valuable Capabilities False Consciousness or Structural Inequalities?

Dr. M. Onur Arun

Öz

Yapabilirlikler yaklaşımı kalkınma ekonomisi, yoksulluk, sosyal seçim kuramı ve sosyal adalet konularında şu ana kadar cevap verilmemiş birçok soruya cevap veren yeni bir yaklaşımdır. Sen ve Nussbaum tarafından geliştirilmiş bir yaklaşım olarak, adil toplumun farklı iyi hayat tanımına sahip bireylerin değer verdiklerini gerçekleştirebildikleri toplum olduğunu iddia etmektedir. Gelecek vadeden bir yaklaşım olmasına rağmen, hangi insan işlevlerin değerli yapabilirlikler olarak tanımlanması gerektiği gibi, kimi konularda muğlaklıklar barındırmaktadır. Bu tartışma içerisinde, Sen değerli işlevlerin bağlamsal olduğunu iddia ederek bireylerin kendileri tarafından tanımlanması gerektiği söylerken; Nussbaum, bireylerin tercihlerinin sosyal yapı tarafından şekillendirildiğine ve dolayısıyla dışarıdan bir gözle tanımlanması gerektiğini iddia etmektedir. Bu çalışma, bir alan araştırmasına dayanarak, bireylerin kendi dezavantajlı koşulları üzerine karmaşık değerlendirmelerde bulunabildiklerini iddia etmektedir. Bu sebeple, Nussbaum'un paternalist ve modernist iddiasına karşı, bireylerin nelere değer verdiklerini göz ardı etmek yerine, daha fazla sosyolojik, antropolojik ve etnografik alan araştırmasıyla, onların değerlemesini etkileyen bağlamsal sınırlılıklara odaklanmayı önermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Yapabilirlik Yaklaşımı, Sen, Nussbaum*

Abstract

The capability approach is one of the most recent paradigms that responds quite a number of questions which has not been satisfactorily dealt with in various fields of social sciences such as development economics, poverty, social choice theory and social justice. As an approach initially developed by Sen and Nussbaum, it claims that the just society is the one where those who have distinct conceptions of the good are able to achieve what they have reason to value. Despite its promising suggestions, there are still some ambiguities in the approach though, such as how to identify valuable beings and doings, in other words, human functionings. Concerning this, Sen argues that valuable functionings are contextual and should be identified by people themselves. On the other hand, Nussbaum takes up a counter-position claiming that people's preferences are shaped by the social structure, so that we should identify them from an external point of view. This study, based on some empirical facts, claims that people are able to reflect on their disadvantaged conditions as well as to develop sophisticated deliberation. Therefore, against to Nussbaum's paternalist and modernist claim, it underlines epistemological and practical value in paying attention on diverse roles of multifarious contextual constraints that impinge on people's valuation thorough more sociological, anthropological and ethnographic research rather than ignoring people's own valuations.

Keywords: *Capability Approach, Sen, Nussbaum*

Dr. M. Onur Arun, Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi, onurarun@gmail.com

* Bu çalışma doktora tezinde yer alan yan argümanlardan birinin sadeleştirilmiş halidir. Bu iddianın oluşturulması süresince eleştirile-riyle katkı sağlayan doktora danışmanlarım James Nazroo ve Wendy Bottero'ya eleştirel katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Giriş

Zahmetsiz ve refah içerisinde büyüyen, Helenistik Mısır'ın yöneticisi Ptolemy Lagides, hocası Euclid'e teorilerini öğrenmenin daha kısa ve kolay bir yolu olup olmadığını sorar. Euclid nüktedan bir ifadeyle cevap verir: "Üzgünüm majesteleri, ama geometri öğrenmenin seçkinlere özel kolay bir yolu yok". Benzer bir cevap sosyal adaletin hangi ölçüte göre değerlendirilmesi gerektiğine ilişkin soruya da verilebilir. Son yıllarda sıklıkla atıf yapılan düşünürlerden Nobel ödüllü ekonomist ve sosyal kuramcı Amartya Sen ile siyaset felsefecisi Martha Nussbaum'un öncülüğünü yaptığı yapabilirlikler yaklaşımı ise sosyal adaletin tesisi için uygulanacak sosyal ve ekonomik politikaların hangi normatif ölçüt üzerine kurulu olması gerektiği konusundaki soruya en güncel önerilerden birisi olarak karşımıza çıkıyor.

Yapabilirlikler yaklaşımı bir toplumun ne derece adil olduğunun belirlenmesinde yurttaşların nelere sahip oldukları yerine, sahip oldukları ile değer verdikleri işlevleri gerçekleştirip gerçekleştiremediklerine odaklanmayı öneren (Sen, 1990; 1992; 1999; 2009; Nussbaum, 1999; 2000; 2003; 2007; 2011) normatif bir çerçeve sunmakta. Ana akım sosyal adalet teorilerinin gelir ve hakların sahipliği ya da temel sosyal metaların dağılımı üzerinden sürdürdüğü sosyal adalet analizlerinden böylesi bir vurguyla ayrılan ve zaman zaman da bu vurguyu klasik liberal doktrin ve normatif iddialara referanslarla temellendiren yapabilirlikler yaklaşımı, kendi içerisinde kimi muğlaklıklar barındırmakta. Halen bir sonuca bağlanamadığı gözlenen bu muğlaklıkların en başında ise Sen ve Nussbaum arasında süregelen ve hangi yapabilirliklerin sosyal adaletin değerlendirilmesinde odak noktası olarak alınması gerektiğine dönük tartışma ileri gelmekte. Sen, birkaç temel yapabilirlik (barınma, beslenme, ulaşım, güvenlik, bilgiye erişim v.b.) (Sen, 1979b, s.218; 2004, s.78; 2005, s.158) dışında, evrensel ve her ülke için geçerli olabilecek bir değerli yapabilirlikler listesi tanımlamaktan kaçınmakta ve bunların bağlamsal olduğunu ifade ederek böylesi bir tanımlamayı adaletin öznesi olan bireylerin kendilerinin yapması gerektiğini ifade etmekte (Sen, 1999, s.53; 2004, s.78; 2005, s.158; 2009, s.241-3). Nussbaum ise, birey tercih ve algılarına odaklanan öznel refah literatüründe sıklıkla işaret edilen yanlış bilinç olgusuna referansla (Nussbaum, 2000, s.114) dezavantajlı sosyal grupların kendi gerçek çıkarları

konusunda yanlış içinde olabileceklerini öne sürerek (Nussbaum, 1987, s.38-9), hangi yapabilirliklerin yönetsel otorite tarafından yurttaşlara garanti edilmesi konusunda birey tercihlerinin yanıltıcı olabileceğini iddia etmekte. Buradan hareketle Nussbaum, bir hak olarak tanımlanması gereken yapabilirliklerin bireylerin tercihlerinin dışında ve Aristotelci siyasal-normatif bir perspektiften tanımlanması gerektiği ileri sürerek (Nussbaum, 2003, s.34) anayasal garanti altına alınması gereken 10 yapabilirlik tanımlamaktadır (Nussbaum, 2000, s.78-80; 2007, s.76-8; 2011, s.33-4).

Bu çalışmada, literatürde kimi eleştirilerin de (örneğin Okin, 2003, s.296; Menon, 2002, s.156; Robeyns, 2003, s.69; Stewart, 2001, s.1192; Deneulin, 2002, s.511) odak noktası olan Nussbaum'un önerisinin sosyolojik bir teşhisten hareket ile genellenemeyecek bir varsayıma, yani dezavantajlı bireylerin her koşul altında yanlış bir bilince sahip oldukları iddiasına, dayandırılarak inşa edildiği tartışılmaktadır. Çalışmada, 2013 yılında İzmir, Konya ve Diyarbakır illerinde yapılmış olan derinlemesine mülakatlarda görüşülmüş farklı iyi hayat tanımına sahip üç dezavantajlı bireyin söylemleri anlatı analizi metodu ile değerlendirilmek üzere veri olarak alınmış ve dezavantajlı sosyal geçmişten gelen bu bireylerin tercihleri analiz edilmektedir. İlk bakışta yanlış bilince örnek olabilecek kimi tercihlerin bağlamsal bir anlatı sorgulamasıyla bireyin içinde bulunduğu dezavantajlı yapısal koşullara karşı geliştirilmiş birer cevap olduğu gösterilmekte ve dezavantajlı bireylerin, Nussbaum'un iddia ettiğinin tersine, her zaman yanlış bir bilince sahip olmadıkları, fakat yapısal eşitsizler dolayısıyla tercihlerini değiştirmek zorunda kaldıkları tartışılmaktadır. Buradan hareketle, hangi yapabilirliklerin birer hak olarak tanımlanması gerektiği konusunda dezavantajlı sosyal grupların tercihlerini dışlayan paternalist ve modernist yaklaşımların sınırlılıklarına işaret edilmekte ve yanlış bilinç varsayımı yerine yapısal eşitsizliklerin bireylerin tercihlerini nasıl tahrif ettiğine odaklanılması gerektiği iddia edilmektedir.

Sosyal Adalet ve Ölçütü

Sosyal adaletin hangi ölçüler temel alınarak analiz edilmesi gerektiğine ilişkin bir düzine özgün perspektiften bahsedebiliriz. Örneğin, temel ihtiyaçların tatminini, temel hakların sahipliğini veya istemlerin gerçekleştirilmesini merkeze alan bütüncül teoriler-

den ya da sosyal tanınma, seçim yapabilme, gelir, tüketim çeşitleri/miktarı gibi bağımsız değerlendirme ölçütlerine dayanarak sosyal adalet analizleri yapan tamamlayıcı teorilerden bahsedebiliriz. Tamamını buraya taşımamızın pek de mümkün olmadığı ilgili literatürde ise hâkim olan üç baskın perspektifin öne çıktığını görmekteyiz. Bunlar faydacı, meritokratik liberal ve liberal eşitlikçi perspektifler olarak sıralanabilir.

Faydacı yaklaşım sosyal adalet literatüründe klasikleşmiş bütüncül perspektiflerden birisidir. Toplumsal faydayı azamileştirmeyi hedefleyen ve mutluluğu¹ toplumsal faydanın ölçü birimi olarak alan faydacı yaklaşım, Avrupa aydınlanmasının öncüleri üzerinde oldukça etkili olmuştur. Örneğin, Hume (2006 [1751], s.13) *An Enquiry Concerning the Principles of Morals*'da kamusal faydayı sosyal adaletin biricik kaynağı olarak tanımlarken, Bentham (2005 [1789], s.11-2) kamusal faydanın ölçü birimi olarak mutluluğu önerir. Faydacı yaklaşıma göre, sosyal adaleti tesis etmede kurumların ve kişilerin uygulayacağı en doğru karar "mümkün olan en geniş kitle için mümkün olan en büyük mutluluğu" (Campbell, 2010, s.116) üretmeyi amaçlayan karardır ve bu yüzden çoğunlukçuluk faydacılığın belirleyici bir özelliği olarak ortaya çıkar. Mutluluğun yanında, günümüzde arzuların tatmini, tercihlerin gerçekleştirilmesi, ya da öznel iyi oluş hali gibi ölçüler de kullanan faydacı yaklaşım, özellikle ekonomistlerin uygulamalı çalışmalarında kişilerin gelirini mutluluğun bir yansıması olarak kurgulamakta (Robeyns, 2005a, s.97) ve gelir dağılımı üzerinden sosyal adalet analizi yapmaktadır.

Faydacı yaklaşımının zayıflıklarından birisi pozitif bir çıktısı/faydası olmayan ama etik açıdan göz ardı edilmemesi gereken kimi ilkeleri değerlendirme dışında tutmasıdır. Örneğin, bir kadın bir erkekle aynı işi yapmasına rağmen, erkekten daha az ödeme alması onu mutsuz etmiyorsa, faydacı yaklaşım burada bir adaletsizlik görmez. Dolayısıyla "eşit işe eşit ücret" şeklinde ifade edilen etik zorunluluk faydacı yaklaşım için bir değerlendirme ölçütü değildir. İkincisi, faydacı yaklaşıma göre eğer ki mutluluk veya kişisel tatmin açısından bireyler eşitse, orada bir eşitsizlikten bahsedilemez. Öte yandan, mutluluk ve tatmin gibi öznel değerlendirme ölçütleri sosyal yapı tarafından tahrif edilebilir. Örneğin, işsiz ve yoksul bir ev kadınına

1 Örneğin, ilgili literatürde sıklıkla görebileceğimiz mutluluk ya da öznel-refah endeksleri değer bölüşümünün faydacı normatif yaklaşım üzerinden analizine temel teşkil etmektedir.

teklif edilecek asgari ücretli bir işin yaratacağı marjinal mutluluk çıktısı daha üst bir sosyo-ekonomik sınıftan gelen bir kadın için ancak ve ancak çok daha seçkin bir işe sahip olmakla mümkün oluyorsa, bu iki bireye mutluluklarını eşitlemek adına eşitsiz istihdam koşulları sağlamak kabul edilebilir. Üçüncüsü, sonuç odaklı bir perspektif olarak faydacı yaklaşım, bir toplumun ne kadar adil olduğunu açıklarken üretilen toplam mutluluk çıktısına odaklanmakta, ancak mutluluğun toplum içinde nasıl dağıldığını göz ardı etmektedir. Bu anlamıyla toplamacı ve fakat yeniden dağılımcı bir perspektif değildir. Dolayısıyla, faydacı adalet anlayışına dönük üç temel zayıflık işaret edilebilir: Etik zorunlulukları (bkz. Sen, 1979a, s.468; 1979b, s.205), mutluluk gibi öznel değerlendirme ölçütlerinin tahrif edilebilirliğini (bkz. Sen, 1985a, s.17) ve sonuç odaklı/toplamcı bir perspektif olarak mutluluğun toplum içinde nasıl dağıldığını göz ardı etmesi (bkz. Sen, 1992, s.94; 1999, s.59).

Meritokratik liberal yaklaşım ise, genel ve yüzeysel kanının aksine, Marksist bölüşüm prensibiyle kimi açılardan uyuşan², sonuç değil süreç odaklı olan, hakların sahipliğini temel alan ve değerlendirme birimi olarak toplumu değil, fakat bireyi işaret eden bir perspektif olarak karşımıza çıkmaktadır. Meritokratik liberal sosyal adalet fikrinin çağdaş öncüsü olarak Robert Nozick gösterilebilir. Nozick, toplumsal değer, bir diğer deyiş ile bir toplumda pozisyonların ve ödüllerin, nasıl dağılması gerektiğini düzenleyecek üç yasadın bahseder (bkz. Nozick, 1974, s.151-82). Bu yasalardan "kazanç yasası" dağılımın nasıl düzenleneceğinin merkezinde yer almaktadır. Kazanç yasasına göre, insanlar kazanma ve kazandıkları değeri (gelir, pozisyon, şöhret) elde tutmayı düzenleyen hakların sahipliğinde eşit oldukları sürece, ulaşacakları sonuçta ortaya çıkacak her eşitsizlik adildir. Bir diğer deyişle, kazanma (earnings) ve elde tutma (holdings) süreçlerini düzenleyen yasaların herkes için aynı olması, sonuçta ortaya çıkacak eşitsizlikleri meşrulaştırmaktadır. Nozick bunu 1970'li yılların basketbolcusu Wilt Chamberlain örneği ile açıklar. Herke-

2 Örneğin, Locke'un öz-sahiplik argümanı (bkz. Locke, 1689 [1956]: Ch. 5), Marksizm'in vurguladığı çalışanın kendi emeğinin ve dolayısıyla emeğinin meyvelerinin sahibi olduğu iddiasıyla dikkat çekici derecede örtüşmektedir. Ayrıca, sınıflı toplumlarda sınıflar arası eşitsizlikleri meşrulaştıran meritokratik ilkeler ile Marksist düşüncenin temellerinden birisi olarak da bilinen "herkesten emeğine göre herkese emeği kadar" şeklinde özetlenen ve toplumda ödüllerin ve pozisyonların nasıl dağılacakını düzenleyen ilke arasındaki benzerlik de ayrıca dikkat çekicidir.

sin basketbolcu olmak konusunda eşit haklara sahip olduğu bir toplumda, Wilt Chamberlain yeteneğini ve emeğini ortaya koyarak herkesten daha başarılı bir basketbolcuya dönüşüyorsa ve bu başarısından dolayı elde ettiği kazancından vergi ödemek zorunda bırakılıyorsa, bu durum Chamberlain'in yeteneği ve ortaya koyduğu emekten dolayı cezalandırılması anlamına gelmektedir ve dolayısıyla adaletsizdir³.

Meritokratik liberal yaklaşıma dönük birçok eleştiri sunulabilir. Birincisi üretilen değerın birçok girdiye bağlı olması değerın bireysel bir üretim olmadığını göstermektedir. Örneğin, Wilt Chamberlain'in sahip olduğu yetenek, bir basketbol sahası olmadan, o basketbol sahasına ulaşmayı sağlayan yollar olmadan ya da oynanan oyunun izleyiciye ulaşmasını sağlayan teknoloji ve bakım hizmetleri var olmadan bir değere dönüşmez. Dolayısıyla Chamberlain'in sahip olduğu yetenek bireysel değil toplumsal bir yetenektir ve ancak ve ancak farklı üretim girdilerinin analize dâhil edilmesiyle anlam ifade eder duruma gelecektir. Bu yüzden Chamberlain'in ödediği vergi, yeteneğini anlamlı yapan girdilerin sürekliliği için ödediği vergidir. İkinci olarak, yeteneğin büyük oranda sosyal olarak inşa edilmesi ifade edilebilir. Sosyal eşitsizliklerin ve sınıf farklılıklarının yaşandığı toplumlarda bireylerin yetenek geliştirmelerinde de kimi eşitsizlikler gözlemlenebilir. Örneğin, tecrübe edilen gelir yoksulluğunun ve entelektüel sermaye yoksulluğunun sosyal hareketliliğe engel olduğu bir ailede doğan bir çocuk ile sosyal hareketliliğin ve sınıf atlama olanaklarının sahip olunan hem ekonomik hem de entelektüel sermaye dolayısıyla daha mümkün olduğu orta sınıf bir aileye doğan çocuğun aynı yeteneği geliştirmek için ortaya koyacakları fedakârlık⁴ muhtemelen oldukça farklı olacaktır. Dolayısıyla, yetenek denilen karakteristik özelliğin sosyal belirleyicileri göz önüne alındığında, yeteneğe göre toplumsal bölüşümü düzenlemek adil olmayan sonuçlar doğuracaktır. Son olarak, teorik yanlışlamaların ötesinde, kimi vakalar meritokratik liberal ilkelerin tavizsiz uygulanmasının, iddia edildiğinin tersine, herkes için her durumda

refahı garanti etmediğini göstermektedir. Örneğin, büyük çaplı kıtlıklar üzerine deneysel araştırmalar da yapan Sen (1983a), meritokratik liberal prensipler korunup garanti altına alındığında ve besin miktarında bir azalma olmadığında dahi kıtlığın ortaya çıkabileceğini göstermektedir.

Son olarak liberal eşitlikçi bir perspektif olarak yirminci yüzyılın en etkili filozoflarından John Rawls'un "hakkaniyet olarak adalet" şeklinde özetlenebilecek sosyal adalet yaklaşımını tartışmakta fayda var. Rawls, sosyal adaleti eşitlik olarak değil ve fakat hakkaniyet olarak kurgulamayı önermekte ve orijinal pozisyon (Rawls, 2003, s.15-9) ya da cehalet peçesi (s. 118-23) gibi hipotetik araçlar vasıtasıyla bir toplumda bölüşümü düzenleyecek iki ilke sunmaktadır (Rawls, 1985, s.227). İkinci ilke üzerinde önceliği olan birinci ilkeye göre toplumdaki tüm bireyler temel hakların (seçme ve seçilme hakkı, ifade özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü, seyahat özgürlüğü, çalışma ya da çalışmama özgürlüğü) sahipliğinde eşit olmalıdır. İkinci ilkenin birinci fıkrası ise makam ve pozisyonlara ve bunlardan doğacak güce erişimde herkesin eşit fırsatlara sahip olması gerektiğini ifade eden "fırsat eşitliği" prensibidir. Bu noktadan sonra doğacak eşitsizlikleri ise Rawls, "farklılık prensibi" olarak bilinen ikinci ilkenin ikinci fıkrası vasıtasıyla ortadan kaldırmayı planlamış ve ortaya çıkacak eşitsizliklerin dezavantajlı grupların lehine olacak şekilde gelirin yeniden dağıtılmasıyla ortadan kaldırılmasını önermiştir⁵.

Rawls'un önerisi, kendisinden önceki sosyal adalet teorilerinden farklı olarak, siyaset felsefesinin iki uzlaşmazı olarak bilinen "eşitlik" ve "özgürlük" taleplerini birbirine oldukça yaklaştıran teori olarak işaret edilebilir. Rawls, meritokrasiyi göz ardı etmeden (ikinci ilkenin birinci fıkrası) eşitliği savunurken (birinci ilkenin birinci fıkrası), herkes için geçerli ve mutlak bir iyi hayat tanımı yapmayarak seçim yapma özgürlüğüne saygı duymuştur. Öte yandan, kuşaklar boyunca sahiplik üzerinden tanımlanan sosyal adalet anlayışının dışına çıkamamış ve bireylerin bir takım temel haklara⁶ sahipliğinde eşitliği önerirken bu temel hakları kullanma ya da hayata geçirme konusun-

3 Bu yüzden toplumda ödüllerin ve pozisyonların yeniden dağılımını düzenleyen bir araç olarak vergilendirme, Nozick'e göre, "cebrî çalıştırma"ya eşittir (Nozick, 1974, s.169).

4 Burada, "fedakarlık" kavramsallaştırmasına ilişkin olarak bir açıklamayı not etmekte fayda var. İlgili literatürde genel olarak, meritokratik ilkelerin odağına bir ölçü birimi olarak Young'ın (1958 [2011]) *The Rise of Meritocracy* adlı eserinde önerdiği "zeka" (intelligence) ve "emek" (effort) yerleştirilmektedir. Ancak, tartışmanın odak noktasını kaçırmamak adına, bu kavramsallaştırmayı "fedakarlık" olarak sadeleştirdim.

5 Rawls'un önerdiği "hakkaniyet olarak adalet" yaklaşımının nasıl işleyeceğine ilişkin ortaya koyduğu önerinin detaylı bir açıklaması için: (Arın, 2016, s.25-8)

6 Esasında, Rawls "temel haklar" kavramsallaştırmasından ziyade, ona göre her rasyonel insanın isteyeceği (Rawls, 2003, s.54 ve 2001, s.57) "temel sosyal metalar" kavramsallaştırmasını kullanmaktadır. Tartışmayı karmaşıkleştirmamak adına temel haklar kavramsallaştırmasını tercih ettim.

daki eşitsizlikleri göz ardı etmiştir. Bir başka deyişle, bireysel ve toplumsal farklılıkların temel hakların kullanımında ortaya çıkaracağı eşitsizlikler Rawls'un teorisinde göz ardı edilmiştir (Sen, 1979b, s.216; 1990, s.116; 1992, s.85-6 ve 1997, s.198). Örneğin, Rawls'un yaklaşımına göre bir meta olarak bisiklet sahipliği herkes için seyahat hakkını gerçekleştirebilmenin bir gereği olarak görülürken, engelli bir yurttaşın bisiklet kullanıp kullanamayacağı ya da toplumda bir sahipliğin öznesi olan metanın kullanımını gerektiren altyapı düzenlemelerinin var olup olmadığı göz ardı edilmiştir.

Yapabilirlik Yaklaşımı

Yüksek bir milli gelire sahip olmasına karşın, örneğin, Amerika Birleşik Devletleri gibi kimi ülkelerde bazı temel insani ihtiyaçların karşılanmasının Sri Lanka gibi çok daha düşük bir milli gelire sahip olan ülkelere karşılanmasından daha zor olduğunu tartışan Sen (1987), gelirin önemli ve fakat kalkınma, yoksulluk ve eşitlik olguların tek ölçütü olamayacağını iddia eder. Sen, buradan hareketle, yoksulluk çalışmalarının köşe taşlarından birisi olan ve "görelili yoksulluk" kavramsallaştırmasıyla Rowntree ve Booth'un "mutlak yoksulluk" paradigmasına son veren Peter Townsend (1979 ve 1987) ile yakınlaşmış⁷ ve yoksulluğun bağlamsal karakterine dikkat çekmiştir. Örneğin, günde iki dolar ile geçinmek zorunda kalan bir Avrupalı beslenme ihtiyacının karşılanması konusunda aynı günlük gelire sahip bir Çinli'ye göre daha yoksul olacaktır. Dolayısıyla, yoksulluk endekslerinin ölçüt olarak geliri temel alması yerine yapabilirliği (örneğin beslenme, barınma, ulaşım) temel alması gerektiğini iddia eden Sen, yoksulluğu da, gelir yoksulluğu olarak değil, yapabilirlik yoksulluğu olarak tanımlamayı önerir (Sen, 2009, s.254). Yaşam standardı (Sen, 1985a), ekonomik ve sosyal eşitsizlik (Sen, 1992 ve 1997), kalkınma (Sen, 1999) gibi olguları yapabilirlik kavramı üzerinden yeniden tanımlayan Sen, bugün kalkınma ve yoksulluk litera-

türündeki baskın paradigma halini almış olan "insani kalkınma endeksi"nin⁸ de fikir sahibi olarak kabul edilmektedir.

Yapabilirlik merkezli analizleri sadece kalkınma, yoksulluk, ya da yaşam standardı/kalitesi olgularına değil aynı zamanda sosyal adalet analizlerine de uygulanması gerektiğini iddia eden Sen'in (örneğin, Sen, 1992, s.73-85; 1999, s.54-87; 2009, s.225-69) yaklaşımına göre, bir toplumun (ya da sosyal düzenlemenin) adil olup olmadığına ilişkin değerlendirme sözü konusu toplumdaki insanların değer verdikleri amaçları/işlevleri gerçekleştirmeleri konusunda ne derece özgür olduklarına göre yapılmalıdır (Alkire ve Deneulin, 2009, s.31; Alkire, 2005, s.122; 2008, s.28). Bu perspektif kendisinden önce gelen ve çeşitli sahiplikler (gelir, haklar, sosyal metalar v.b.) üzerinden sosyal adaleti analiz eden yaklaşımlardan farklı olarak, sosyal adalete dönük değerlendirmenin bilgisel kaynağını üç farklı yönde genişletmeyi amaçlamaktadır.

Bunlardan birincisi, yapabilirlikler yaklaşımı, bir toplumun ne derece adil olduğunu analiz ederken, analizin nihai ölçütü olarak, araçlara değil, amaçlara odaklanmamız gerektiğini iddia etmekte. Bunun anlamı, sosyal adaletin analizinde merkeze yerleştirilen değerlendirme ölçütü, normatif olarak, iyi ve adil bir hayatı yaşamayı sağlayacak araçların sahipliği değil ama o araçların işlevleri ya da onları anlamlı kılan amaçların kendisi. Yukarıda kısaca örneklere çalıştığım gibi, bisiklet araçsal bir değere sahipken ulaşımın kendisi amaçsal bir değer ifade etmekte ve bisiklet araçsal değerini kişinin ulaşım amacına hizmet ettiği müddetçe korumaktadır. Buradan hareketle, yapabilirlikler yaklaşımı insanların ne derece iyi bir hayat yaşadıklarına, yaşadıkları toplumun ne derece kalkınmış bir toplum olduğuna ya da adil bir toplumda yaşayıp yaşamadıklarına dair bir analizin ölçü birimi olarak, bisiklete değil, bisiklet sahipliğini değerli kılan amaçlara, yani ulaşım, odaklanmayı önermekte (bkz. Robeyns, 2005a, s.98-100; 2009, s.41) ve dolayısıyla bir metanın sahipliği ile söz konusu metanın amacı arasındaki farka işaret etmektedir. Bu amaçlar, yapabilirlikler yaklaşımı literatüründe araçların işlevlerine işaret ederek, "işlevler"(functionings) olarak kavramsallaştırılmaktadır.

7 Sen ve Townsend arasındaki yakınlaşmanın (görelili yoksulluk ve yoksulluğun bağlamsallığı) tam anlamıyla bir uzlaşma olduğunu söylemek güçtür. Şöyle ki, Sen her ne şartta olursa olsun yoksulluğun indirgenemez mutlak bir özü olduğunu söylerken (Sen, 1983b;1985b), Townsend (1985; 1987) onun her durumda görelili olduğunu iddia etmiştir. Örneğin, Sen'e göre, herkesin iki Kadıllak sahibi olduğu bir toplumda tek bir Kadıllaklı olan birisini yoksul addetmek, Sen'in kendi deyişle, "saçma" olacaktır (Sen, 1983b, s.159).

8 Yapabilirlikler yaklaşımının gelir odaklı uluslararası karşılaştırmalardan hangi çerçevede farklılaştığına ilişkin ayrıntılı bir tartışma için: (bkz. Fukuda-Parr, 2003).

İkincisi, sahiplik olgusunun ötesine geçen böylesine bir öneri kaçınılmaz olarak analizin bilgisel merkezini kişilerin değer verdikleri amaçları gerçekleştirmelerini engelleyen veya kolaylaştıran faktörleri de analize dâhil etmeyi gerekli kılmakta. Çünkü, gerekli araçlara sahip olduğu halde bu araçların hizmet ettiği işlevleri gerçekleştirmek konusunda birçok faktör kişiler için engelleyici veya kolaylaştırıcı birer dinamik olarak rol oynayabilir. Örneğin, bir kadın yurttaş, hem etik açıdan hem de hukuki boyutları açısından vatandaşlık hakları çerçevesinde düşünüldüğünde, toplumdaki tüm diğer yurttaşlar gibi seçimlerde aday olma hakkına sahip olmalıdır. Ancak, bir araç olarak aday olma hakkına sahip olduğu halde, herhangi bir toplumda süregiden patriarkal kimi sosyal normlar dolayısıyla aday olma işlevini (Sen'in kavramsallaştırmasıyla "seçilme" fonksiyonunu) gerçekleştiremiyorsa, söz konusu normlar birer faktör olarak analize dâhil edilmelidir. Yapabilirlikler literatüründe sahipliğin refaha dönüştürülmesini etkileyen bu faktörler "çevirim faktörleri" (conversion factor) olarak kavramsallaştırılmakta ve yaş, cinsiyet, toplumsal normlar, kurumsal yapı, çevresel faktörler, iklim farklılıkları gibi geniş bir yelpazede tanımlanmaktadır (bkz. Sen, 1999, s.70-1; 2009, s.254-7; Robeyns, 2003, s.63; 2005a, s.99).

Son olarak, yapabilirlikler yaklaşımı, kalkınmanın, yaşam kalitesinin ya da sosyal adaletin analizinde bireylerin değer verdikleri işlevleri *yaptıklarına* değil, *yapabildiklerine* odaklanmak gerektiğini iddia etmekte. Yapabilirlikler yaklaşımı, özgürlük, seçim yapma, rıza ve faillik gibi olgulara referansla, adil ya da kalkınmış bir toplumu özgür iradenin korunduğu bir toplum ve müreffeh bir hayatın da özgür irade ile seçilmiş bir hayattan bağımsız düşünülemediğini iddia etmekte (Sen, 1987, s.45). Burada bir kişinin avantajlı ya da dezavantajlı bir birey olduğunun belirlenmesinde failliğin ya da özgür iradenin rolünü bir örnek ile açıklayabiliriz. Beslenme uğraşının, hayatta kalmanın temel bir gereği olduğundan, her insan için değerli ve temel ihtiyaçlarının tatmininde de vazgeçilemez bir işlev olduğunu söylemek ve dolayısıyla yeterli besin almamış insanların da dezavantajlı olduğunu iddia etmek mümkündür⁹. Öte yandan, ilk bakışta doğru gibi gelen bu iddiayı yanlışlayan birçok vaka işaret edebiliriz. Örneğin, politik, estetik veya dini nedenlerle oruç tutan ve dolayısıyla ideal bir bes-

lenme rejimi tecrübe etmeyen bireyler ile yoksulluğu dolayısıyla ideal bir beslenme rejimi tecrübe etmeyen bireyler arasında açlık konusunda bir benzerlik olsa da¹⁰ (dez)avantajlı olmak konusunda büyük bir fark vardır. Oruç tutan kişi beslenme işlevini *gerçekleştirebilme* avantajına sahip olduğu halde bir seçim yaparak açlığı tercih ederken, yoksul bireylerin açlığı bir tercih olarak tecrübe ettiği söylenemez. Dolayısıyla, bu iki grup arasında söz konusu fiilin (ideal bir beslenme rejimi tecrübe etmemek) gerçekleşmesi açısından bir benzerlik, fakat o fiili tercih edip etmeme açısından bir farklılık vardır. Burada, yapabilirlikler yaklaşımına göre (dez)avantajlı olmayı belirleyen kıstas aç kalma durumunun kendisi değil, fakat bu durumun bireyin seçiminden ileri gelip gelmemesidir¹¹.

Değerli Yapabilirliklerin Tanımlanması Sorunsalı

Yapabilirlikler yaklaşımı bir sosyal düzenlemenin ya da toplumun ne derece adil olduğunu bireylerin ne- lere sahip olduklarıyla (haklar, gelir veya çeşitli metalar) değil ve fakat sahip olduklarıyla değer verdikleri işlevleri gerçekleştirip gerçekleştiremediklerine odaklanmayı önermektedir. Sosyal adalete böylesi bir normatif perspektifle yaklaşmak sosyal bilimlerin birçok alanında süregiden hâkim çoğu paradigmayı sarsmasına rağmen¹², kendi içerisinde de kimi açmazlar barındırmaktadır. Bu açmazların en başında ise yapabilirlikler yaklaşımının iki öncü ismi olan Sen ve Nussbaum arasında süregiden ve bireylere siyasal otoritenin garanti etmesi gereken değerli yapabilirliklerin nasıl belirleneceğine ya da tanımlanacağına ilişkin tartışma gelmekte.

10 Bu durum, eşitlik ve adalet literatüründe "sonuçta eşitlik" (equality in outcome) ve "başlangıçta eşitlik" (equality in initial position) olmak üzere iki farklı kavramsallaştırma ile tartışılmaktadır.

11 Yapabilirlikler yaklaşımının tartışmasız en özgün vurgusu olan bu önerinin teorik temelleri oldukça güçlü olmasına karşın, bireylerin neyi *yaptıklarının* değil ama neyi *yapabildiklerinin* merkeze alındığı bir analiz tüm karşı-olgusal durumları da değerlendirmeye dâhil etmeyi gerektirdiği için bu yaklaşımın pratikte uygulanabilirliğine dönük kimi kuşku da bulunmakta (bkz: Zimmerman, 2006, s.478; Walby, 2012, s.105-6; Comim, 2008, s.173-6). Öte yandan, bu kuşku aşılamaya dönük olarak kimi teorik ve analitik çözüm önerilerin de ortaya çıkmaya başladığını görmekteyiz (bkz: Arun, 2016, s.160-9).

12 Örneğin, yapabilirlikler yaklaşımı yoksulluğu gelir yoksulluğu olarak değil yapabilirlikler yoksulluğu olarak düşünmemizi ve kalkınmayı gelir merkezli analizlerden çıkartıp insani kalkınma olarak yeniden kurgulamamızı sağlamıştır.

9 Özellikle temel ihtiyaçlar literatüründe, "beslenme" olgusunun temel bir ihtiyaç olarak tanımlanması gerektiği konusunda mutlak bir uzlaşma olduğu hatırlanabilir.

Yapabilirlikler yaklaşımının kuramsal özgünlüğü ve uygulanabilirliği açısından düşünüldüğünde, Sen ve Nussbaum arasında süregiden söz konusu bu tartışmanın merkezi bir önem taşıdığı görülecektir. Somutlayarak devam etmek gerekirse, örneğin, çalışanların çalışma hayatında tecrübe ettikleri adaletsizliklere karşı çözüm olarak geliştirilecek sosyal politika araçlarının neler olması gerektiği ilişkin olarak, çalışanların yapabilirliklerini genişleten siyasalara öncelik verilmesi gerektiği konusunda yapabilirlikler yaklaşımı içerisinde bir fikir birliğinden bahsedebiliriz. Ancak, bu yapabilirliklerin hangi yöntem ile belirlenmesi ya da tanımlanması gerektiği konusunda benzer bir fikir birliğinden bahsetmek mümkün değildir. Aynı şekilde, kalkınmaya dönük uygulanacak ekonomi politikalarının bireylerin yapabilirliklerini genişleten siyasalar olması konusunda yapabilirlikler literatüründe bir fikir birliğinden bahsedilebilirken, bu yapabilirliklerin nasıl tanımlanacağı konusunda bir mutabakattan bahsetmek güçtür. Ya da, yapabilirlikler yaklaşımının sunduğu normatif bakış açısını merkeze alarak hazırlanacak bir sosyal sözleşmenin, hak, gelir ya da çeşitli sahiplikler ile sınırlı kalmaması ve fakat bireylerin yapabilirliklerini genişleten bir bakış açısıyla hazırlanması gerektiği konusunda bir uzlaşmadan bahsedebilirken, bu yapabilirliklerin nasıl belirleneceğine dair benzer bir uzlaşıdan bahsetmek mümkün değildir. Yani, sosyal politika, yoksulluk, kalkınma, sosyal seçim, eşitsizlik ya da sosyal sözleşme gibi birçok alanda bu yaklaşımı çerçevesinde yapılacak değerlendirmelerin ölçü birimi olarak, haklar ya da çeşitli sahipliklerle sınırlı kalmadan, bireylerin yapabilirliklerinin temel alınması gerektiği konusunda bir mutabakattan bahsedebiliriz. Ancak, ilgili literatürde, bu yapabilirliklerin nasıl belirleneceğine dönük bir ayrışma söz konusudur. Arka planında epistemolojik ve siyasal kimi gerekçeler bulunan bu ayrışmanın merkezinde ise Sen ve Nussbaum tarafından temsil edilen iki farklı pozisyon bulunduğunu görüyoruz.

Sen, bir yönüyle temel ihtiyaçlar literatürüne de yaklaşarak, birkaç temel yapabilirlik dışında (örneğin barınma, beslenme, ulaşım, güvenlik ve özgür medya hakkı gibi) (Sen, 1979b, s.218; 2004, s.78; 2005, s.158), evrensel ve her toplum için değerli bir yapabilirlikler listesi tanımlamaktan kasıtlı olarak kaçınmakta ve yapabilirliklerin bağlamsal olduğunu ifade ederek böylesi bir tanımlamayı adalet ve eşitliğin öznesi olan bireylerin kendilerinin yapması gerek-

tiğini ifade etmektedir (Sen, 1999, s.53; 2004, s.78; 2005, s.158; 2009, s.241-3). Sen'in bu iddiasını üç temel nedene dayandırmaktadır. Birincisi, Sen'e göre, insanların farklı değer sistemlerine sahip olmaları ve çoğu zaman birbiriyle çelişen iyi hayat tanımları olması (örneğin, seküler ve dini hayat tarzları) hangi yapabilirliklerin değerli olduğu konusunda evrensel bir mutabakatın kurulmasını zorlaştırmakta. Qizilbash'ın (2002, s.468) vurguladığı gibi, Sen yapabilirlikler yaklaşımını farklı iyi hayat tanımlarıyla uyumlu ve hiçbirini dışlamayan ya da birini ötekini önüne koymayan bir yaklaşım olarak kurgulamakta. İkinci olarak, yine Sen'e göre, yapabilirlikler yaklaşımı bütüncül ya da tamamlanmış bir sosyal adalet teorisi değil ve fakat refah, yaşam kalitesi, kalkınma, yoksulluk, dezavantaj ya da eşitsizlik gibi birçok farklı olgunun değerlendirilmesi için kullanılan araçsal bir çerçevedir (Robeyns, 2005b, s.195-6). Bu sebeple yapabilirliklerin tanımına odaklanmak ziyade, yapabilirlik olgusunun sosyal adaletin ölçüsü olabilecek bir değerlendirme çerçevesi olarak ele alınmasını amaçlamaktadır. Üçüncü olarak, Sen, öngörülmez bir çeşitliliğe ve farklı sosyal gerçekliklere sahip olan birçok farklı toplum için geçerli olacak kesin ve sabit bir yapabilirlikler listesini oluşturmanın sadece teorik tartışmalarla mümkün olmadığını iddia etmektedir (Sen, 2005, s.158; 2004, s.78). Bu sebeple, bireylerin "kendi kaderlerini (hayatlarını) kendilerinin şekillendirme" (Sen, 1999, s.53) özgürlüğüne sahip olmalarını gerektiği iddia ederek, bir yapabilirlikler listesi tanımlamaktan kaçınmaktadır¹³.

Öte yandan, yapabilirlikler yaklaşımının bir diğer öncü ismi olan Martha Nussbaum konuya Aristotelci siyasal-normatif bir iyi hayat perspektifinden yaklaşarak (Nussbaum, 2000, s.72-4; 2003, s.40), 10 temel işlevden¹⁴ oluşan bir yapabilirlikler listesi tanımlamakta ve adil olma iddiası olan her toplumun bu özgürlükleri yurttaşlarına garanti etmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Sen'in değerli yapabilirlikleri tanımlamaktan bilinçli olarak kaçındığı yaklaşımını muğlak bulan Nussbaum'a göre, yapabilirlikler yaklaşımının sosyal adaletin analizinde kullanılabilmesi için bir yapabilirlikler listesi tanımlamak zorunludur.

13 Fakat, Sen bireylerin böylesi bir tanımlamayı yapabilmesi için siyasal özgürlüklerin (bkz. Sen, 1999, s.147-57; Alkire, 2002a, s.129-37) ve demokrasinin (Dréze ve Sen, 2002) önemine sıklıkla atıf yapmaktadır.

14 Bu yapabilirliklerin neler olduğu ve içerikleri konusunda (bkz. Nussbaum, 2000, s.78-80; 2007, s.76-8; 2011, s.33-4).

Nussbaum, “sadece ‘yurttaşlar özgürlük¹⁵ olarak düşünülmesi gereken yapabilirliğe sahiptir (olmalıdır)’ denilerek bir sosyal adalet tanımı yapılamaz” (Nussbaum, 2003, s.46), çünkü “bazı özgürlükler diğerlerini sınırlandırmakta, bazı özgürlükler önemli, bazıları önemsiz, bazıları iyi, bazıları ise kötüdür” (a.g.e., s. 33).

Değerli yapabilirliklerin neler olduğunun tanımının bireylerin kendilerine bırakılmayacağını ise Nussbaum bireylerin tercihlerinin sosyal yapı tarafından tahrif edilebileceğini ileri sürerek temellendirmektedir. Hindistan’ın bazı yoksul bölgelerinde yaşayan dezavantajlı kadınlara işaret ederek, Nussbaum şöyle demektedir:

“kendi kültürlerinin, onlara sahip olmamaları gerektiğini öğrettiği şeyleri istememeyi öğrenmiş insanlar gibi, onlara da (dezavantajlı kadınlar) bir hayatı iyi [hayat] yapan belirli işlevlere değer vermemek öğretilmiş olabilir” (Nussbaum, 1987, s.38-9).

Nussbaum, eşitsiz sosyal yapının birey tercihleri ve değer sistemi üstündeki tahrif edici etkisine dikkat çekerek, değerli yapabilirliklerin neler olması gerektiğine ilişkin bir tanımlamanın bireylerin kendilerine bırakılmayacağını iddia etmektedir. Sosyolojik bir zemine dayanarak, Nussbaum, farklı inanç sistemlerinin, patriarkal kültürel değerlerin ya da ötekileştirici kimi siyasal ideolojilerin bireylerin tercihleri üzerindeki etkisine işaret etmekte ve onların değer verdikleri (ya da verecekleri) işlevlere de yansıtılabileceğini iddia ederek, birey tercihlerine dayanan bir değerli yapabilirlikler listesinin arızalı bir liste olabileceğini ileri sürmektedir. Örnekleme gerekirse, Nussbaum’a göre, özel bir inanç sistemine ya da patriarkal bir kültürel kabule dayanarak, oy verme yapabilirliğini önemsemeyen, çalışma yapabilirliğine sahip olmaya değer vermeyen, ya da kız çocuklarının eğitim almaması gerektiğini düşünen bir birey, sırf bu yapabilirliklere değer vermediği için söz konusu yapabilirlikleri değersiz işlevler olarak tanımlamak bu alanlardaki eşitsizlikleri göz ardı etmektir. Bu yüzden, Nussbaum’a göre, “insanların bir şekilde ve çoğu zaman eşitsiz sosyal koşullar tarafından şekillendirilen tercihlerinden bağımsız bir temel yapabilirlikler listesi” (Nussbaum, 2003, s.34) tanımlamak kaçınılmazdır.

15 Nussbaum burada “özgürlük” kavramını genel geçer bir anlamda değil, daha dar bir şekilde “yapabilirlik” anlamında kullanmaktadır.

Nussbaum, sosyolojik bir teşhise dayanan bu iddiasını, Hindistan’ın yoksul bazı bölgelerinde yaşayan dezavantajlı kadınlarla yaptığı alan araştırmalarıyla desteklemekte ve onların kendi gerçek çıkarlarının farkında olmasını engelleyen “yanlış bilinç” (bkz. Lukes, 1974) kavramına denk düşen bir açıklamayla desteklemektedir. Özellikle vurgulamak gerekir ki, Nussbaum topladığı verileri, Elster’in “bireylerin arzularını olanaklı seçimlere [göre] uyarlaması” (Elster, 1982, s.219) olarak formüle ettiği ve son yıllarda ilgili literatürde oldukça geniş bir şekilde de tartışılmaya başlanmış olan (Teschl ve Comim, 2005; Watts, 2009 ve 2013; Burchardt, 2009; Khader, 2009) “uyarlanmış tercihler” kavramına referansla tartışmakta, ancak bu kavramı “yanlış bilinç” ile eşdeğer olarak kullanmaktadır. Oysa, “uyarlanmış tercihler” (adaptive preferences) ve “yanlış bilinç” (false consciousness) arasında oldukça önemli bir fark bulunmaktadır. Uyarlanmış tercihler bireyin arzularını ve tercihlerini bir zorunluluk dolayısıyla verili koşullara göre yeniden yapılandırmasına işaret ederken, “yanlış bilinç” verili koşulların bireyin tercihleri üzerinde yarattığı tahrifatın ya da değişimin birey tarafından farkına varılmadan yapılan seçimlere işaret etmektedir. Örneğin Nussbaum, çalışmalarında sıklıkla referans verdiği ve kimi uluslararası kalkınma ajanslarının farkındalık geliştirme projeleri sonrasında kadının toplumsal statüsüne dair daha eşitlikçi fikirler edinmiş iki dezavantajlı görüşmecisi Vasanti ve Jayamma hakkında şunları söylemekte:

“Vasanti ve Jayamma’yı bir kez daha düşünelim. Vasanti yıllarca taciz edildiği bir evlilik yaşadı. Sonunda ayrıldı ve şimdi kendi fiziksel sağlığın önemi konusunda çok net fikirlere sahip. Ama öyle zamanlar vardı ki Vasanti hiç bu şekilde *düşünmemişti*”. (Nussbaum, 2000, s.112).

“Kadınlar tuğla fırınında daha ağır işler için daha ağır işler için daha az ödeme aldığı ve yükselme olanakları ellerinden alındığında, Jayamma şikayet ya da protesto etmedi. (Çünkü) İşlerin böyle yürüdüğünü bildirdi.” (a.g.e., s. 113)

“... bu (dezavantajlı) kadınların, belli ki, kendi fiziksel durumları hakkında bir kızgınlık ya da itiraz hissi yoktu. Başka bir yol *bilmiyorlardı*. Yaşamlarının sağlıksız ve zararlı olduğunu ve kendilerinin yetersiz beslendiğini *düşünmüyorlardı*”¹⁶ (a.g.e., s. 113).

16 İtalik vurgular bana ait.

Nussbaum'a göre, dezavantajlı kadınlar, ya da genel olarak dezavantajlı bireyler, kendi eşitsiz koşullarına ve yaşadıkları adaletsizliklere dair eleştirel bir yaklaşım geliştirebilmekten yoksun olabilir. Bir diğer deyişle, Nussbaum'a göre, tecrübe ettikleri adaletsizlikleri, Nussbaum'un ifadesiyle söylersek, "bilmeyen", "düşünmeyen", "şikayet ya da protesto etmeyen" ya da bu adaletsizliklerin farkında olmayan bireyler olabilirler. Bu sebeple, siyasal otorite ve yaşadıkları toplum tarafından kendilerine garanti edilmesi gereken yapabilirliklerin tanımını onlara bırakılamaz.

Yanlış Bilinç mi, Yapısal Eşitsizlikler mi?

Nussbaum'un, Sen'in yaklaşımındaki problemi teşhisine katılmakla beraber, bu problemi aşmak için ileri sürdüğü önerisi genellenemeyecek bir varsayıma dayanmaktadır. Bireylerin tercihleri ve değer verdikleri işlevlerin sosyal yapının ya da kültür, siyasal atmosfer, bireyin sınıfsal konumlanışı, içinde yaşadığı kurumsal ve sosyal örgütlenme ve dini aitliği gibi değişkenler tarafından etkilendiği ve zaman zaman da tahrif edildiği yadsınmaz. Ancak, bu durumu bireyin gerçek çıkarının farkında olmadığı, bir yanlış bilinç içinde olduğunun ya da kendi dezavantajlı koşullarına dair eleştirel ve çok yönlü bir bakış açısı geliştiremediğinin bir göstergesi olarak kabul etmek faillik olgusunu göz ardı eden ve genellemeyecek bir varsayımdır.

Bu iddiayı, 2013 yılının ilk yarısında İzmir, Konya ve Diyarbakır illerinde farklı iyi hayat tanımlarına sahip 42 dezavantajlı birey ile yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakatlar sonucunda elde edilen veriler ışığında temellendirmeye çalışacağım.

Yapabilirlikler yaklaşımı çerçevesinde, Türkiye'de (dez) avantajın sosyal, kurumsal ve ekonomik boyutlarına odaklanmak üzerine tasarlanmış alan araştırmasında, niceliksel yöntemler yerine, yarı yapılandırılmış niteliksel bir yöntem olarak anlatı araştırması uygulamıştır. Bu metodolojik tercihin arkasında, bireyin algı dünyasını, değer sistemini, tercihleri ve bu tercihlerini belirleyen motivasyonların tespit edilmesi amacı yer almaktadır. Niceliksel araştırma tekniklerinin, görece daha çok makro ölçekli genellemelere olanak sağlamak amacıyla, sonuca odaklanan bir metodolojiyi merkeze alması ve dolayısıyla birey algı ve tercihlerini oluşturan tecrübelerin nasıl anlamlandırıldığına mikro ölçekli nedenlerini ikinci

plana yerleştirmesi sebebiyle bu çalışmada niteliksel bir metodoloji olarak anlatı araştırmasının (narrative research) tercih edilmiştir.

Bireyler ile yapılan görüşmelerde, görüşmelerin ana temaları ve bu temaları oluşturan sorular, temel ihtiyaçlar ve değerler, yaşam kalitesi ve tatmini, öznel iyi-oluş ve yoksulluk literatürleri içerisinde üretilmiş olan endekslerde yer alan ve üzerinde büyük oranda uzlaşa sağlanmış olan eğitim, sağlık, ulaşım, beslenme, barınma, çalışma hakkı, güvenlik ve korunma, bilgiye erişim gibi temel başlıklara odaklanarak oluşturulmuştur¹⁷. Görüşmelerde sorulan sorular bireyin bu alanlardaki kişisel tecrübelerine odaklandığı kadar, söz konusu bu yapabilirliklerin hangi amaçların gerçekleştirilmesini kolaylaştırdığı da görüşmelerin merkezinde yer almıştır. Ayrıca, bu yapabilirliklerin dışında, bireylere hayatta hangi işlevlere değer verdikleri, neden bu işlevlere değer verdikleri ve bunları gerçekleştirip gerçekleştiremediklerine ilişkin olarak da sorular sorulmuş ve yapılan derinlemesine mülakatlar sonucunda elde edilen veriler bağlamsal bir anlatı analizine (bkz. Elliot, 2005; Trahar, 2009; Riessman, 2002) tabii tutulmuştur. Gerçekleştirilen görüşmelerin analizleri ise, görüşmecilerin değer verdiklerini ifade ettikleri yapabilirlikleri (a) hangi anlam dünyası (bkz. Squire, 2008, s.43-4; Spector-Mersel, 2010, s.208), (b) nasıl bir bağlamsallık ve sosyal yapı (bkz. Mitchell, 2011, s.72; Lawler, 2002, s.242) ve (c) nasıl bir süreç içerisinde ifade edildiklerine (bkz. Riessman ve Speedy, 2007, s.430; Polkinghorne, 1991, s.141-3) odaklanarak analiz edilmiştir.

Görüşmecilerin kurdukları anlatılarda işaret ettikleri yapabilirliklerin böylesi bir anlatı analizi ile değerlendirilmesi bu çalışmanın temel iddiasını ortaya çıkarmıştır. Şöyle ki, birey anlatıları ilk bakışta Nussbaum'un iddia ettiği gibi dezavantajlı bireylerin kendi gerçek çıkarları konusunda yanlış bir bilince sahip olabileceği iddiasını destekler gibi görünse de, esasında, bu bireylerin yapısal eşitsizlikler karşısında geliştirdikleri çok yönlü ve karmaşık birer stratejinin varlığına işaret etmektedir. Aşağıda, farklı iyi hayat tanımına sahip kimi dezavantajlı bireylerin anlatılarına referansla bu iddiayı temellendireceğim.

17 Söz konusu bu alanlarda oluşturulmuş ve birçok farklı analiz için temel oluşturan bu listelerin bir derlemesi için (bkz. Alkire, 2002b, s.203-5).

İlk olarak, zorunlu eğitim süresini tam olarak tamamlamamış, evli ve iki çocuk sahibi, orta yaşlı bir birey olan ve Konya’da yaşayan Oktay’ın, temel bir yapabilirlik olan sağlığa erişime ilişkin kurduğu anlatı bu iddiaya ilk örnek olarak verilebilir. Araştırma sırasında, Oktay yaklaşık üç ay önce küçük ölçekli bir fabrikada çalışmaya başlamış ve işe başlangıcından itibaren sağlık sigortası yapılması yasal bir zorunluluk olduğu halde, asgari ücretin altında ve sigortasız olarak çalışmaktaydı. Sağlık harcamalarının yüksekliğine ilişkin şikâyetlerinden sonra, bu yapabilirliği kendisi için neyin kolaylaştırabileceğini sorduğunda, Oktay, sağlık hizmetlerinin sunumunda çalışan “tanıdık bir doktor”un kendisi için sağlığa erişim yapabilirliğini kolaylaştıracağını ifade etti. Esasında, yoksulluk literatüründe de sıklıkla referans verilen “kayırmacılık” (nepotism) olgusuna işaret eden bu durum, Oktay için bir hakkın (temel sağlık hizmetlerine erişim hakkının) gerçekleştirilebilmesinin bir gereği olarak algılanmaktaydı. Zira, Oktay’ın kendi deyimiyle, “Türkiye’de bir işin olmasını istiyorsan, tanıdığın olmalı” idi. Yapabilirlikler yaklaşımı çerçevesinde Oktay’ın bu değerlemesini düşündüğümüzde, sağlığa erişim yapabilirliğini kendisinin içinde bulunduğu sosyal ve kurumsal bağlam içerisinde kolaylaştıran bir araç olarak sağlık hizmetlerinde çalışan “bir tanıdığa”¹⁸ sahip olmak yeterliydi. Peki, Oktay neden, bir tanıdığa sahip olmak yerine, sağlığa erişim hakkını kolaylaştırabilecek ve siyasal otorite tarafından işverene yüklenen yasal zorunluluk olarak tarif edilmiş sağlık sigortasını ya da temel bir vatandaşlık hakkı olarak “ücretsiz sağlık hizmeti”ni değerleyen bir anlatı kurmadı? Acaba, Nussbaum’un iddiasına temel teşkil edecek şekilde, yetersiz bir eğitime sahip ve yoksul, vatandaşlık bilincinden yoksun, kendi gerçek çıkarının farkında olmayan, içinde bulunduğu dezavantajlı koşullara dair eleştirel ve çok yönlü bir bakış açısı geliştiremeyen bir birey olduğundan mı? Oktay’ın bu değerlemesine zemin hazırlayan bağlamsallığın daha derin bir sosyolojik sorgulaması amacıyla devam eden görüşme, Oktay’ın yanlış bilinç içinde olan bir birey olmaktan ziyade, içinde bulunduğu dezavantajlaştırıcı sosyal ve kurumsal dinamiklerle mücadele etmeyi amaçlayan karmaşık bir pragmatizm ile söz konusu değerlemeyi yaptığını göstermekte.

18 Elbette Oktay’ın bu değerlemesi yoksulluk tartışmaları içerisinde rastladığımız sosyal ağ tartışmaları çerçevesinde de değerlendirilebilir. Burada odak noktasını kaçırmamak adına bu konuyu dışarıda tutuyorum.

Örneğin, kendisine işvereninden sağlık sigortası talep etme hakkı olduğunu hatırlattığımda Oktay, bunu bildiğini fakat böyle bir ısrarda bulunursa, işverenin kendisini işten çıkaracağını ifade etti. Ona göre işsiz kalmaktansa, sigortasız çalışmak daha iyiydi. İşveren karşısında çalışanın güçsüzlüğünü ifade eden bu söylemine ilişkin olarak, neden sendika üyeliği vasıtasıyla hakkını aramadığını sorduğumda, Oktay, çalıştığı işyerinde faaliyet gösteren bir sendikal yapının olmadığını, olmasına da işverenin sendika üyelerini işten çıkartarak izin vermeyeceğini ifade etti. Bu durumun yasal olmadığını belirterek, kendisinin Çalışma Bakanlığı’na tüm bu yasadışı çalışma koşullarına ilişkin şikâyette bulabileceğini hatırlattığımda, Oktay şöyle bir anlatı kurdu:

“Sanki burada yaşamıyor gibi konuşuyorsun. (...) [Çünkü] saçma olur. (...) Diyelim ki [Çalışma Bakanlığı’nı] aradım. Ne olacak? (...) Ne olacak, hiçbir şey olmaz. En fazla bir müfettiş gönderir. (...) Hiçbir şey değişmez. Müfettiş[ler]in hepsi fırsatçı zaten. Rüşvetçi. Bilmiyor musun? (...) Tamam. Diyelim ki [müfettiş] geldi. Hemen patronun odasına geçer. Patronla beraber bir çay içer. Sonra patron masanın altında biraz sıkıştırır. Sonra yalapaşap bir rapor yazar gider.”

Oktay’ın yukarıda alıntılanan anlatısı çalışma hayatına ilişkin kendisinin sahip olduğu algı hakkında net bir bilgi veriyor. Kendisinin bir sosyal/vatandaşlık hakkı olarak sağlığa erişim hakkı ya da sağlık sigortası hakkı yerine hastanede çalışan bir “tanıdığa” sahip olmaya değer vermesi yanlış bir bilinçten değil ve fakat birçok bağlamsal ve yapısal dezavantajdan kaynaklandığı açıkça görülüyor. Sigortasız çalışma, işveren karşısında toplu pazarlık ve toplu sözleşme yapabilme gibi emek piyasasını düzenleyici araçlardan mahrum olma ve de emek piyasasının siyasal otorite tarafından çalışma barışını sağlayacak şekilde düzenlenmemiş olmaması gibi nedenler, Oktay’ın söz konusu değerlemeye temel teşkil eden algısının oluşmasında başat rol oynuyor. Dolayısıyla, Oktay’ın, böylesi bağlamsal sınırlılıklar içinde gelişen değerlemesinin yapısal kaynağı olarak, çalışan haklarının yeterince güvenceye alınmadan işleyen bir emek piyasası, resmi yollardan bireyin hakkını aramasını sağlayacak bir yasal düzenlemenin eksikliği ve sendikal yapılanma olanağının bulunmaması işaret edilebilir. Çalışan için böylesi dezavantajlı istihdam koşulları içerisinde, işverenden sağlık sigortası talep etme yapabilirliğinden yoksun Oktay için, “sağlığa erişim için bir tanıdığa sahip olma”

değerlemesi yanlış bir bilincin değil; tersine, verili sınırlılıklar içerisinde bir zorunluluk ve tek çıkar yol olarak geliştirilmiş bir strateji olarak görev görüyor.

Dezavantajlı grupların kendi çıkarlarına dönük çok yönlü ve eleştirel bir bakış açısına sahip olmadıkları için değil ve fakat içinde buldukları bağlamsal ve yapısal sınırlılıklar dolayısıyla kimi değerlemeler geliştirdikleri iddiasına bir başka örnek olarak yoksul ve ücretsiz ev iş işçisi olarak çalışan, zorunlu eğitim süresini tamamlayamamış, evli ve iki çocuk annesi olan Diyarbakırlı Fatma'nın iş sahibi olmaya dönük anlatısı işaret edilebilir. Tüm görüşmemiz boyunca Fatma sorulan soruların birçoğuna kendisini ev içi hizmetlerin temel aktörü kocasını ise hane gelirinin kazanılmasından sorumlu kişi olarak betimleyen anlatılar kurdu. Hem kendisi hem de kocası işsiz olduğu halde ve hane dışında bir iş sahibi olmayı istediğini ifade ettiği halde, Fatma, kendisine bir dilekte bulunma şansı olsa ne dileyeceğini sorduğumda, "kocamın iş sahibi olmasını dilerdim" dedi. Acaba Fatma eğitim alamamış, yoksul ve dolayısıyla kadın ve erkeğin emek piyasasına erişiminde ve emek piyasasında eşit haklara ve fırsatlara sahip olması gerektiğinin bilincinde olmayan bir birey olduğu için mi kocasının işsizliğini kendi işsizliğinin önüne koyuyor? Yoksa onu böylesi bir değerlemeye iten yapısal ve sosyal dinamikler mi? Aşağıdaki diyalog bu soruyu cevaplamamızı kolaylaştıracaktır:

Araştırmacı: Diyelim ki iş sahibisin. Devlet sana iş verdi. Ama kocan işsiz... O ev işleriyle ilgileniyor. Devran'a bakıyor, Deniz'i okula götürüp getiriyor. Ev temizliğini yapıyor... Sen de dışarda çalışıyor-sun. Olmaz mı?

Fatma: Yok. Öyle olmaz.

Araştırmacı: Niye olmaz?

Fatma: Olmaz işte. Dedikodu olur. Laf ederler.

Araştırmacı: Kim eder? Komşular mı?

Fatma: Herkes eder. Kimsenin ağzı torba değil ki. Ederler.

Araştırmacı: Ne derler mesela?

Fatma: Konuşurlar. "Adam değil misin sen?" derler. "Evine bile bakamıyor musun?", "Erkek olmadın mı?" derler. Konuşur dururlar işte.

Araştırmacı: Boş ver. Konuşsunlar.

Fatma: Yok. Olur mu? Niye komşularınla kötü olasın ki? (...) Başın sıkışınca ne yaparsın? Bir şey lazım olsa... Komşunun kapısını çalarsın. Kimse komşusuyla kötü olmak istemez. Kim ister ki?"

Yukarıdaki diyalog, ataerkil bir sosyal yapı içerisinde, toplumsal cinsiyet rollerinin yer değiştirmesi durumunda Fatma'nın tecrübe edeceği potansiyel dezavantajları işaret ediyor. Ataerkil bir toplum yapısının devam ettiği bağlamlarda, toplumsal cinsiyet rollerindeki bir yer değiştirme, Fatma ve ailesi için potansiyel bir aşağılanma, hor görülme ve dayanışma ilişkilerinden mahrum olmaya sebep olabilecek bir tehlikeyi gösteriyor. Hâlihazırda yoksulluk, sosyal yardımlara ulaşamama, ötekileştirilme gibi birçok dezavantajı tecrübe eden Fatma ve ailesi için, mahalli dayanışma ağlarından mahrum kalmak telafi edilemeyecek bir dezavantaj oluşturabilecektir. Böylesi koşullar içerisinde, Fatma'nın yaptığı değerlemenin, emek piyasasına erişimde kadın erkek eşitliğini göz ardı eden bir yanlış bilinçten ziyade, kadını ev içi hizmetlere sıkıştıran ve erkeği ailenin temel direği olarak kurgulayan baskın sosyal normlardan ileri geldiğini söylemek daha doğru olacaktır.

Dezavantajlı bireyin kendi gerçek çıkarına dönük çok yönlü bir bakış açısı geliştirebileceği bilinçten mahrum olduğu tezine karşıt üçüncü bir örnek olarak, orta eğitimini tamamlayamamış, yoksul ve boşanmış, orta yaşlı işsiz bir kadın olan ve İzmir'de hayatına devam etmeye çalışan Zeynep'in anlatısını örnek verebiliriz. Zeynep, zorunlu orta eğitim sürecini tamamlayamadan, daha çocuk yaşta, zorla evlendirilmiş ve 20 yıla yaklaşan evliliği boyunca kocasının söz, fiziksel ve cinsel şiddetine maruz kalmış yoksul bir bireydi. Fatma'nın hayatına benzer şekilde mahalli dayanışma ilişkilerine bağımlı halde yaşamını sürdüren Zeynep, görüşmemiz süresince birkaç defa kadına yönelik fiziksel ve sözel tacizlerin sürekliliğinden şikâyet eden anlatılar kurdu. Kendisine böyle bir tacizi tecrübe edip etmediğini sorduğumda, kendisi için anlatması hiç de kolay olmayan şu tecrübesini anlattı:

"Yani kimseye anlatmadım. O yüzden [anlatmak] biraz zor. (...) Burada, bu binanın içinde oldu. (...) Bizim komşumuz bir oğlu vardı. Benden çok genç... Böyle ergenlik çağıları... Aslında ailesiyle falan da çok iyi ilişkilerimiz vardı. Ziyaret falan ederdik sık sık. Ama işte çocuğun bana böyle düşündüğünü bilemedim. (...) Asansörde... Önce üzerime atladı. Elleriyle kapattı. Sonra sıkı falan. Sadece bu kadarını söyleyebilirim."

Zeynep için paylaşması oldukça zor olan bu tacize ilişkin olarak, görüşmemizin sonlarında, acaba polise bu durumu şikâyet edip etmediğini sorduğumda, kararlı bir şekilde, "hayır hayır, asla" dedi. Acaba Zey-

nep kadına yönelik toplumsal hayatta devam eden ve farklı formlarıyla oldukça yaygın bir hal almış olan taciz, şiddet ve tecavüz gibi olayların cezasızlığını kabullenmiş durumda mı? Bu durumun böyle devam etmemesi gerektiğine ilişkin bir değerlendirme yapacak bilinçten yoksun mu? Ya da, acaba Zeynep, Nussbaum'un fiziksel bütünlük yapabilirliği olarak formüle ettiği, bireyin cinsel tacizden korunma yapabilirliğini de içeren işlevlere (bkz. Nussbaum, 2000, s.78) değer vermediği için mi resmi yollardan hakkını aramadı? Zeynep'in aşağıdaki anlatısı bu sorulara cevap vermek için kolaylaştırıcı olacaktır:

Zeynep: Hayır hayır, asla. (...) Eğer öyle bir şey yap-sam daha kötü olur.

Araştırmacı: Neden böyle düşünüyorsun?

Zeynep: Çünkü daha kötü olur. Sonuç boşanmış bir kadınsın. Bu [taciz] duyulursa o zaman diğerleri [di-ğer erkekler] için bu [taciz etmek] daha kolay olur. O yüzden kesinlikle. Polise gitmem.

Öyle görülüyor ki Zeynep tecrübe etmek zorun-da kaldığı taciz olayı karşısında hakkını arayabilme yapabilirliğine değer vermediği için ya da bu de-ğerlemeyi yapacak bir bilinçten yoksun olduğu için değil, ve fakat bu yapabilirliği kullandığı zaman or-taya çıkacak ve sosyal patolojik özellikler de taşıyan toplumsal algı karşısında güvencesiz olduğu için söz konusu yapabilirliği kullanmaktan ya da bu yapabilir-liğe dönük bir değerlendirme yapmaktan kaçınmakta. Bu durum, dezavantajlı bir kadın olan Zeynep'in kendi çıkarımının farkında olmadığı ya da tecrübe ettiği de-zavantajlar karşısında çok yönlü ve eleştirel bir bakış açısı geliştirebilecek bir bilinçten yoksun olduğun-dan ziyade, kendisi için dışarıdan bir gözle (örneğin Nussbaum'un perspektifinden) vazgeçilmez olarak tarif edilen işlevlerin kullanılmasını engelleyen yapı-sal sınırlıklar olduğunu göstermektedir.

Alan araştırması boyunca toplanan verilere dayana-rak benzer örnekleri çoğaltmak mümkün. Fakat, bu örnekleri çoğaltmak bu çalışmanın temel iddiasını değiştirmeyeceği için tekrar olacaktır. Özet olarak söylemek gerekirse, her ne kadar dezavantajlı birey-lerin yaptıkları değerlendirmeler ve tercih ettikleri yapa-bilirlikler ilk bakışta "yanlış bilinç" olgusuna işaret eden örnekler gibi gözükse de, bu tercih ve değerle-melerin bağlamsal bir sorgulaması karmaşık ve çok katmanlı bir yapısal nedenselliğe ve bireysel pragma-

tizme işaret etmektedir. Bu durum, bireyin tercih ve değerlendirmelerinde "yanlış bilinç" olgusundan ziyade, yapısal kimi sorunların ya da zorunlulukların başat rol oynadığını ve dolayısıyla, Nussbaum'un dezavan-tajlı bireylerin tercih ve değerlendirmelerini dışlayan me-todolojik önerisinin genelleyemeyecek bir varsayıma dayandığını göstermektedir.

Sonuç

Yapabilirlikler yaklaşımı, kalkınma ekonomisi, yok-sulluk, yaşam kalitesi, sosyal adalet gibi kimi alanlar-da hakim paradigmayı büyük oranda değiştirmiş bir yaklaşım olarak, söz konusu bu alanlarda "sosyoloji-ye [yeniden] dönüş"ü (Robeyns, 2006, s.371) temsil etmektedir. Özellikle belirtmek gerekir ki, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (BMKP) gibi ulusla-rarası kimi organizasyonların kalkınma anlayışının (örneğin, İnsani Kalkınma Endeksi) yanında, kimi hükümetlerin yoksullukla (örneğin, Almanya) ve sosyal eşitsizlikle (örneğin, İngiltere) mücadele an-layışlarına temel teşkil eden kuramsal altyapıyı da değiştirmiştir. Tüm artılarına rağmen, yapabilirlik-ler yaklaşımı, kendi içerisinde halen bir mutabakata bağlanamamış kimi tartışmalar barındırmaktadır. Bunların başında, bireylere garanti edilmesi gereken değerli yapabilirliklerin neler olduğu ve bu yapa-bilirliklerin nasıl ya da hangi yöntem ile tanımlanması konusundaki tartışma gelmektedir. Bu tartışmada, Sen değerli yapabilirliklerin bağlamsal olduğunu ifa-de ederek, bu yapabilirliklerin tanımını (birkaç temel yapabilirlik dışında) onların öznesi olan bireylerin kendilerine bırakmaktadır. Nussbaum ise, sosyal ya-pının bireylerin yapacağı yapabilirlik tanımını tahrif edeceğini iddia ederek, bu yapabilirliklerin tanımının dezavantajlı bireylerin hayatlarına dışarıdan bakan bir gözle (tercihen Aristotelci normatif-siyasal bir perspektiften) yapılması gerektiğini iddia etmektedir. Nussbaum, bu iddiasını temellendirirken kullandı-ğı argüman dezavantajlı grupların yanlış bir bilince sahip olduğu ve kendi gerçek çıkarlarının farkında olmadıkları, kendi dezavantajlarına dönük eleştirel ve çok yönlü bir bakış açısı gerçekleştiremedikleri varsayımına dayanmaktadır. Bu çalışma, Türkiye'nin üç farklı ilinde farklı iyi hayat tanımlarına sahip deza-vantajlı bireylerle yapılan derinlemesine mülakatlara da dayanarak, dezavantajlı bireylerin tercih ve değer-lemelerinin içinde yaşadıkları sosyal yapının tahrifa-tına açık olduğu iddiasına katılmaktadır. Ve fakat bu iddianın, önsel olarak, dezavantajlı bireylerin kendi

gerçek çıkarlarının farkında olmadıkları, kendi dezavantajlı durumları üzerine çok yönlü ve eleştirel bir bakış açısı gerçekleştiremedikleri varsayımına dayanılarak karşı çıkmaktadır. Yapılan alan araştırması sonunda toplanan verilerin bağlamsal bir anlatı analizi içinde değerlendirilmesi de göstermektedir ki, dezavantajlı bireyler kendileri için değerli gördükleri yetenekleri, Nussbaum'un iddia ettiği gibi, her zaman yanlış bir bilinç içerisinde değil ve fakat içinde yaşadıkları sosyal, ekonomik, siyasal ve kurumsal sınırlıklar içerisinde tanımlanmaktadır. Bu durum, son yıllarda sayısı hızla artan yetenek odaklı ekonomik ve sosyal araştırmalar yürüten bilim insanları için ise, dezavantajlı grupların tercih ve algılarını dışlayan paternalist bir perspektiften değerli yeteneklerin tanımlanmasından ziyade, bu grupların tercih ve değerlendirmelerini tahrif eden sosyal, ekonomik, siyasal ve kurumsal dinamikleri de göz önüne alan bir analizi gündeme getirmekte, ve dolayısıyla sosyolojik, antropolojik ve etnografik alan araştırmalarına daha fazla ağırlık vermeyi gündeme göstermektedir.

Kaynakça

- Alkire, S. (2002a). *Valuing Freedoms: Sen's Capability Approach and Poverty Reduction*. UK: Oxford University Press.
- Alkire, S. (2002b). Dimensions of Human Development. *World Development*, 30 (2), 181-205.
- Alkire, S. (2005). Why the Capability Approach. *Journal of Human Development*, 6 (1), 115-33.
- Alkire, S. (2008). Using the Capability Approach: Prospective and Evaluative Analyses. Flavio Comim, Mozaffer Qizilbash, Sabina Alkire (Ed.), *The Capability Approach: Concepts, Measures and Applications* içinde (s. 26-51). US: Cambridge University Press.
- Alkire, S., Deneulin, S. (2009). The Human Development and the Capability Approach. Severine Deneulin, Lila Shahani (Ed.), *An Introduction to the Human Development and the Capability Approach* içinde (s. 22-48). UK: Earthscan.
- Arun, M. O. (2016). *A Sociological Application of Sen's Capability Approach to (Dis)advantages in Turkey*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Manchester Üniversitesi/Sosyal Bilimler Okulu, Manchester.
- Bentham, J. (2005). *An Introduction to the Principle of Morals and Legislation*. Oxford, UK: Oxford University Press. (Özgün eser 1789 tarihlidir)
- Burchardt, T. (2009). Agency Goals, Adaptation and Capability Set. *Journal of Human Development and Capabilities*, 10 (1), 3-19.
- Campbell, T. (2010). *Justice*. UK: Palgrave Macmillan.
- Comim, F. (2008). Measuring Capabilities. Flavio Comim, Mozaffer Qizilbash, Sabina Alkire (Ed.), *The Capability Approach: Concepts, Measures and Applications* içinde (s. 157-200). US: Cambridge University Press.
- Deneulin, S. (2002). Perfectionism, Paternalism and Liberalism in Sen and Nussbaum's Capability Approach. *Review of Political Economy*, 14 (4), 497-518.
- Dreze, J., Sen, A. K. (2002). *India: Development and Participation*. UK: Oxford University Press.
- Elliot, J. (2005). *Using Narrative in Social Research: Qualitative and Quantitative Approaches*. UK: Sage Publications.
- Elster, J. (1982). Sour Grapes Utilitarianism and Genesis of Wants. A. K. Sen, B. Williams (Ed.), *Utilitarianism and Beyond* içinde (s. 219-38). UK: Cambridge University Press.
- Fukuda-Parr, S. (2003). The Human Development Paradigm: Operationalizing Sen's Ideas on Capabilities. *Feminist Economics*, 9 (2-3), 301-17.
- Hume, D. (2006). *An Enquiry Concerning the Principle of Morals*. UK: Oxford University Press. (Özgün eser 1751 tarihlidir)

- Khader, S. (2009). Adaptive Preferences and Procedural Autonomy. *Journal of Human Development and Capabilities*, 10 (2), 169-87.
- Lawler, S. (2002). Narrative in Social Research. Tim May (Ed.), *Qualitative Research in Action* içinde (s. 242-258). UK: Sage Publication.
- Locke, J. (1956). *The Second Treatise of Government and a Letter Concerning Toleration*. UK: Basil Blackwell & Mott Limited. (Özgün eser 1689 tarihlidir)
- Lukes, S. (1974). *Power: A Radical View*. UK: Macmillan.
- Menon, N. (2002). Universalism without Foundation? *Economy and Society*, 31 (1), 152-69.
- Mitchell, C. (2011). *A Narrative Inquiry of Women's Lives in Mugu, Nepal: Identities, Power Relations and Education*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Queens Üniversitesi/Eğitim Fakültesi, Belfast.
- Nozick, R. (1974). *Anarchy, State, and Utopia*. US: Basic Books Inc.
- Nussbaum, M. (1987). *Nature, Function and Capability: Aristotle on Political Distribution* (Rapor No: 31), Helsinki: WIDER Working Papers. <https://www.wider.unu.edu/sites/default/files/WP31.pdf> Erişim 09.09.2016.
- Nussbaum, M. (1999). Women and Equality: The Capabilities Approach. *International Labour Review*, 138 (3), 227-45.
- Nussbaum, M. (2000). *Women and Human Development: The Capabilities Approach*. UK: Cambridge University Press.
- Nussbaum, M. (2003). Capabilities as Fundamental Entitlements: Sen and Social Justice. *Feminist Economics*, 9, 33-59.
- Nussbaum, M. (2007). *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Nussbaum, M. (2011). *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Okin, S. M. (2003). Poverty, Well-being, and Gender: What Counts, Who's Heard. *Philosophy and Public Affairs*, 31 (3), 280-316.
- Qizilbash, M. (2002). Development, Common Foes and Shared Values. *Review of Political Economy*, 14 (4), 463-80.
- Polkinghorne, D. (1991). Narrative and Self-Concept. *Journal of Narrative and Life History*, 1 (2-3), 135-53.
- Rawls, J. (1985). Justice as Fairness: Political not Metaphysical. *Philosophy & Public Affairs*, 14 (3), 223-51.
- Rawls, J. (2001). *Justice as Fairness: A Restatement*. US: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Rawls, J. (2003). *A Theory of Justice*. US: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Riessman, C. K. (2002). Narrative Analysis. A. Michael Huberman, Matthew B. Miles (Ed.), *The Qualitative Researcher's Companion* içinde (s. 216-71). US: Sage Publication.
- Riessman, C. K., Speedy, J. (2007). Narrative Inquiry in Psychotherapy Professions: A Critical Review. D. Jean Clandinin (Ed.), *Handbook of Narrative Inquiry: Mapping a Methodology* içinde (s. 426-56). US: Sage Publication.
- Robeyns, I. (2003). Sen's Capability Approach and Gender Inequality: Selecting Relevant Capabilities. *Feminist Economics*, 9 (2-3), 61-92.
- Robeyns, I. (2005a). The Capability Approach: A Theoretical Survey. *Journal of Human Development*, 6 (1), 93-114.
- Robeyns, I. (2005b). Selecting Capabilities for Quality of Life Measurement. *Social Indicators Research*, 74, 191-215.

- Robeyns, I. (2006). The Capability Approach in Practice. *The Journal of Political Philosophy*, 14 (3), 351-76.
- Robeyns, I. (2009). Capability Approach. Jan Peil, Irene Van Staveren (Ed.), *Handbook of Economics and Ethics* içinde (s. 39-46). UK: Edward Elgar Publishing Limited.
- Sen, A. K. (1979a). Utilitarianism and Welfarism. *The Journal of Philosophy*, 76 (9), 463-89.
- Sen, A. K. (1979b). Equality of What? – The Tanner Lecture on Human Values. http://tannerlectures.utah.edu/_documents/a-to-z/s/sen80.pdf Erişim 21.09.2016.
- Sen, A. K. (1983a). *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement And Deprivation*. UK: Oxford University Press.
- Sen, A. K. (1983b). Poor, Relatively Speaking. *Oxford Economic Papers*, 35 (2), 153-69.
- Sen, A. K. (1985a). The Standard of Living – The Tanner Lecture on Human Values. http://tannerlectures.utah.edu/_documents/a-to-z/s/sen86.pdf Erişim 24.09.2016.
- Sen, A. K. (1985b). A Sociological Approach to the Measurement of Poverty: A Replay to Professor Peter Townsend. *Oxford Economic Papers*, 37 (4), 669-76.
- Sen, A. K. (1987). *Commodities and Capabilities*. 3rd Edition. Delhi: Oxford University Press.
- Sen, A. K. (1990). Justice: Means versus Freedoms. *Philosophy & Public Affairs*, 19 (2), 111-21.
- Sen, A. K. (1992). *Inequality Re-examined*. US: Oxford University Press.
- Sen, A. K. (1997). *On Economic Inequality*. UK: Clarendon-Oxford University Press.
- Sen, A. K. (1999). *Development as Freedom*. US: Knopf Borzoi Books.
- Sen, A. K. (2004). Dialogue: Capabilities, Lists and Public Reason: Continuing the Conversation. *Feminist Economics*, 10 (3), 77-80.
- Sen, A. K. (2005). Human Rights and Capabilities. *Journal of Human Development*, 6 (2), 151-66.
- Sen, A. K. (2009). *The Idea of Justice*. US: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Squire, C. (2008). Experience-Centred and Culturally-Oriented Approaches to Narrative. Molly Andrews, Corinne Squire, Maria Tamboukou (Ed.), *Doing Narrative Research* içinde (s. 42-64). UK: Sage Publication.
- Spector-Mersel, G. (2010). Narrative Research: Time for a Paradigm. *Narrative Inquiry*, 20 (1), 204-24.
- Stewart, F. (2001). Book Review: Women and Human Development: The Capabilities Approach by Martha Nussbaum. *Journal of International Development*, 13 (8), 1191-2.
- Teschl, M., Comim, F. (2005). Adaptive Preferences and Capabilities: Some Preliminary Conceptual Explorations. *Review of Social Economy*, 63 (2), 229-47.
- Townsend, P. (1979). *Poverty in the United Kingdom*. UK: Penguin Books.
- Townsend, P. (1985). A Sociological Approach to the Measurement of Poverty: A Rejoinder to Professor Amartya Sen. *Oxford Economic Papers*, 37 (4), 659-68.
- Townsend, P. (1987). Deprivation. *Journal of Social Policy*, 16 (2), 125-46.
- Trahar, S. (2009). Beyond the Story Itself: Narrative Inquiry and Auto-ethnography in Intercultural Research in Higher Education. *Forum: Qualitative Social Research*, 10 (1), Article 30. <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1218/2653> Erişim 04.09.2016.

Walby, S. (2012). Sen and the Measurement of Justice and Capabilities: A Problem in Theory and Practice. *Theory, Culture, and Society*, 29 (1), 99-118.

Watts, M. (2009). Sen and the Art of the Motorcycle Maintenance: Adaptive Preferences and Higher Education. *Studies in Philosophy and Education*, 28, 425-36.

Watts, M. (2013). The Complexities of Adaptive Preferences in Post-Compulsory Education: Insights from the Fable of the Fox and Grapes. *Journal of the Human Development and Capabilities*, 14 (4), 503-19.

Young, M. (2011). *The Rise of the Meritocracy with a New Introduction by the Author*, New Brunswick, London: Transaction Publishers. (Özgün eser 1958 tarihlidir).

Zimmermann, B. (2006). Pragmatism and the Capability Approach. Challenges in Social Theory and Empirical Research. *European Journal of Social Theory*, 9 (4), 467-84.